

'Een gemutileerde Cuypers aanbidden?'

DE RESTAURATIE VAN DE MAASTRICHTSE SINT-SERVAAS**
DOOR BERNADETTE VAN HELLENBERG HUBAR EN WIES VAN LEEUWEN.***

De restauratie van deze Maastrichtse 'romaanse' kerk is buitengewoon interessant omdat aan de hand van de optredende problemen tegengestelde restauratieopvattingen nadrukkelijk aan het licht treden. Toetssteen en stootsteen bij dit alles is de 'ingrijpende restauratie' die het gebouw al eerder onder de architect P. J. H. Cuypers heeft ondergaan. **Hoe restaureren we deze 'restauratie'?** is de centrale vraag. Een vraag die waarschijnlijk in de toekomst meer en meer gesteld zal moeten worden, omdat vele nog te herstellen grote gebouwen al eerder ingrijpend aangepakt zijn in de 19de en vroege 20ste eeuw.

In Maastricht komt hierbij nog de complicatie dat sinds de jaren dertig grote ontevredenheid bestaat over de geschilderde neogotische uitmontering van het inwendige. De verwoesting van Cuypers' westtoren door brand in 1955 was dan ook voor velen in Limburg aanleiding om met hernieuwde kracht te gaan streven naar de lichte kerk, die de Sint-Servaas ooit geweest zou zijn. Het restauratierapport Van Hoogevest-Satijn uit 1979 pleitte voor herstel van de lichte middeleeuwse uitmontering in schip en koor en stelde handhaving van de neogotische polychromie in zijkapellen en transept voor. Dit uitgangspunt werd door de staatssecretaris van - toen nog - C.R.M. afgewezen. De Cuypers-inrichting moest integraal gehandhaafd blijven, tenzij 'gefundeerde redenen van architectonische, liturgische of functionele aard' wijzigingen onvermijdelijk maakten.

EEN 'ONTSNAPPINGSCLAUSULE'.

De restauratiestichting heeft na drie-en-een-half jaar gereageerd op genoemde brief van C.R.M. met een verzorgd uitgegeven tweedelig rapport **Herzien restauratieplan en Ruimte voor liturgie**. De door de staatssecretaris geboden 'ontsnappingsclausule' wordt hierin royaal uitgebuit. Reeds de koele en heldere uitvoering van de delen doet het ergste vrezen voor het behoud van de veelkleurige, ernstig vervuilde en verwaarloosde Cuypersuitmontering. Men toont aan dat de huidige ruimte niet meer voldoet aan de wens van velen om een liturgie te vieren die een 'expressie moet zijn van de geest waarin

het gemeenschap-zijn, het kerk-zijn wordt beleefd'. De na Vaticanum II gewenste geloofsbeleving 'vanuit de eigen blijheid van het Paasmysterie, het geheim van lijden, sterven en verrijzenis van Christus, dat de hoop en blijdschap van het christelijk bestaan doordringt', schijnt in de donkere kerk met haar individualiserende sfeer niet meer mogelijk. Bovendien stelt het rapport dat de visie van de staatssecretaris als zou de neogotische uitmontering expressie zijn van de overwinning van de missiestatus der katholieke kerk voor Limburg niet opgaat. Dit is in zoverre juist, dat de Limburgse katholieken altijd in het ongestoorde bezit van hun kerken zijn gebleven. Onbestreden blijft echter dat op de voedingsbodem van eeuwenlange continuïteit de neogotiek in het zuiden met evenveel vitaliteit heeft gebloeid als in het noorden. Het is volstrekt onjuist hieruit af te leiden dat de Cuypersinrichting van de Sint-Servaas geen bestaansrecht meer zou hebben. Deze inrichting is juist diep gebed in de geschiedenis van de stad Maastricht en haar notabelen in de 19de eeuw, een geschiedenis die in het rapport volstrekt niet aan de orde komt. Het rapport overdondert aanvankelijk door de veelheid aan argumenten, nauwkeuriger lezing wijst echter uit dat voortdurend dezelfde argumenten worden herhaald. Eerst wordt de Cuypersuitmontering streng bekritiseerd, waarna beweerd wordt dat handhaving ervan de liturgieviering in de kerk belemmert, zo niet onmogelijk maakt.

KRITIEK

De Cuypers-polychromie is een karakteristiek voorbeeld van de wijze waarop men in de late 19de eeuw met warme tinten, zware en strak belijnde vormen aan een interieur warmte en monumentaliteit trachtte te geven. De helderheid der kleuren is nog steeds zichtbaar als direct zonlicht in het gebouw valt: het kleurengamma verrast dan door zijn ongewone felheid, zoals ook de rapporteurs erkennen. De auteurs van het restauratierapport hebben echter niet door de vette vervuilingslaag heen kunnen zien getuige hun karakteristieken van de uitmontering. Deze

Geschilderd schijntriforium in de lichtbeuk uit het tweede Cuypers-concept, bestaande uit geschilderd blokverband, met dieren bevolkte meanders, en een boogstelling met gordijnen (Foto W. van Leeuwen 1983).

wordt als storend, somber, rommelig, zwaar, spelonkachtig, naargeestig, agressief, theatraal, mechanisch, schraal, geestloos, onlogisch, week, opdringerig, vreemd en statisch omschreven. Het kleurengamma is zwart en vergrauwd, heeft geen reflectiemogelijkheden, de relatie met het Nederlandse licht ontbreekt, de kleuren zijn doovertend en donker. Deze epitheta duiden er wel op dat men geen enkele poging heeft gedaan begrip te verkrijgen voor de visie van de 19de-eeuwen op een kerkinterieur.

De schilderijen verstoren volgens de critici de eenheid en ruimtewerking van het gebouw, verstoren de lichte klare monumentaliteit, verdoezelen de bouwgeschiedenis, suggereren een valse werkelijkheid en zijn tenslotte van slechte kwaliteit. Deze oordelen wortelen in een sterk met elkaar verweven geheel van 19de- en 20ste-eeuwse architectuur en kunstopvattingen:

De **eenheid en ruimtewerking** van een gebouw is een concept dat in de loop van de 18de en 19de eeuw heeft geleid tot de verwijdering van veel barokke en middeleeuwse inventarisstukken die de architectonische werking van een kerkgebouw zouden belemmeren. Donker geworden ramen en gotische koorhekken werden verwijderd als hinderlijke verstoringen van zichtassen en ruimtewerkingen. Men dient hierbij te bedenken dat een middeleeuws gebouw als de Sint-Ser-

*1) citaat uit de in dit artikel behandelde rapporten.

**1) Zie ook het artikel in ons maartnummer van dit jaar. Hierbij werd een plattegrond van de Sint Servaaskerk afgedrukt

***1) Drs. B. C. M. barones van Hövell tot Westerflinter-Van Hellenberg Hubar is kunsthistorica en afgestudeerd door deelname aan een diepgaand onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk. Vervolgens voltooide zij de opleiding Hoger Archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool, waarna zij stage liep bij de Gemeentelijke

Archiefdienst van Maastricht, met als project de inventarisatie van het parochiearchief van de St. Servaas.

Drs. W. van Leeuwen is kunsthistoricus architectuur en afgestudeerd op J. A. Alberdingk Thijm. Hij is redacteur van het K.N.O.B.-Bulletin.

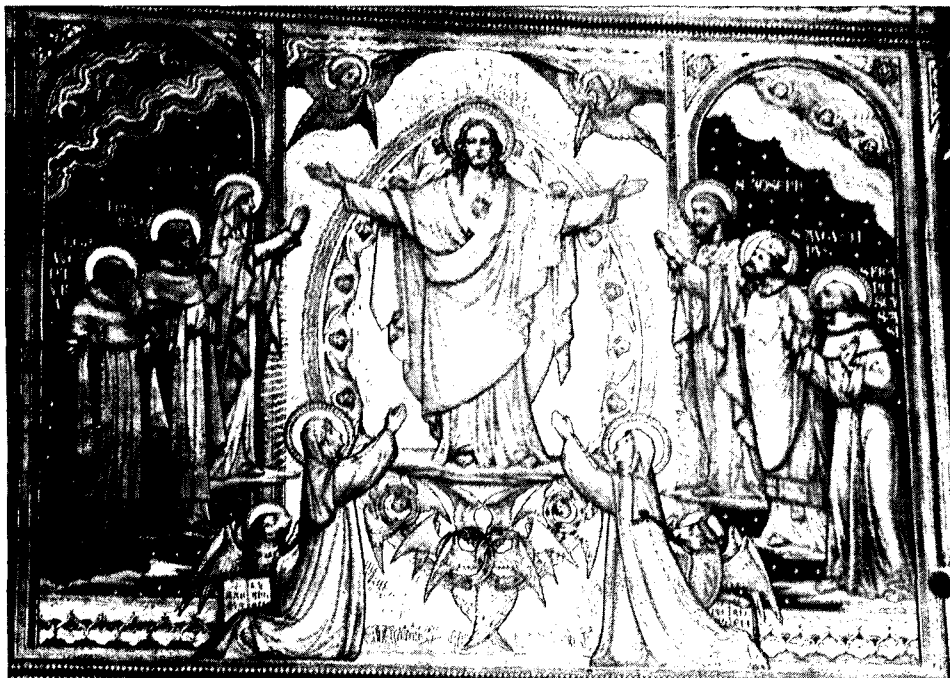
Detail van een ornamentband, die karakteristiek is voor de vlakke, lineaire schilderwijze van de neogotiek in de late 19e eeuw (Foto W. van Leeuwen 1983).

vaas ruimtelijk nooit een eenheid heeft gevormd, maar een opeenvolging is geweest van door hekken en afscheidingen verdeelde ruimte.

Ook de **lichte klare monumentaliteit** die uit de leeggehaalde en schoongemaakte ruimte zou moeten spreken is een illusie die deels stoelt op de bewondering voor de heldere kubische bouwmassa's van de nieuw-zakelijke architectuur van het Bauhaus en deels op de nieuwe richtingen die in de Duitse kerkebouw tussen de wereldoorlogen werden ingeslagen. Het overdragen van deze idealen op een historisch gebouw kan niet dan desastreuze gevolgen hebben voor de authenticiteit.

Dat de beschrijving de **wordingsgeschiede-**

Muurschildering met H. Hartvoorstelling in het zuidtransept. Het H. Hart wordt omgeven door een mandorla en de vier evangelistsymbolen. Eromheen de heiligen Bonaventura, Thomas van Aquino, Maria, Jozef, Augustinus en Franciscus van Assisi. Op de voorgrond de vurige vereersters van het H. Hart Maria Margaretha Alacoque en Theresia (Foto W. van Leeuwen 1983).

nis van het gecompliceerde bouwwerk verdoezelt is inderdaad juist. De sporen van oudere bogen, pijlers en bouwfasen gaan ongetwijfeld schuil achter dikke verf- en pleisterlagen. Restaurateurs hebben dan ook tot voor enige tientallen jaren gestreefd naar het zichtbaar maken van deze geschiedenis. Deze restauratiewijze is echter in Nederland en in Europa intussen weer verlaten, ten faveure van een opvatting dat zo min mogelijk in het historische materiaal moet worden ingegrepen (vergelijk het Charter van Venetië).

De schildering suggereert een **valse werkelijkheid** door schijnvoegen en schijntriforium. Dit denken stoelt op een ironisch genoeg door Viollet-le-Duc ingezette waardering voor het eerlijke materiaal, dat zoveel mogelijk onbekleed, in zijn eigen karakter zou moeten spreken: een opvatting die vooral tussen de wereldoorlogen de architectuur van de traditionele architecten heeft beheerst. Momenteel wordt echter algemeen erkend dat ook in de Middeleeuwen suggestie van niet aanwezige materialen en onderlinge verbanden heel gebruikelijk was. En wat is een barokinterieur anders dan een grandioze, met stuc, latten en imitatiemarmar gerealiseerde toneelmatige illusie?

Ook het argument van de **slechte artistieke kwaliteit** snijdt geen hout. Dit is gebaseerd op de door Berlage en een aantal Cuypers-leerlingen bevorderde mythe van Cuypers als de geniale Nederlandse kerkebouwer, die gepaard ging met de veroordeling van zijn toegepaste kunst. Dit glorieuze beeld kon alleen bestaan dank zij de verheerlijking van wat in het Maastrichtse rapport wordt genoemd de meester van 'de hinkstapsprong of het haasje-over steen op steen, eenvoudig, eerlijk en duidelijk'. Deze verheerlijking ging zowel ten koste van Cuypers' toegepaste kunst als ten koste van zijn veel verguisde medewerkers als Deumens en Stolzenberg. Het kwaliteitsoordeel van het restauratierapport lijkt nog steeds te stoelen op een kunstgeschiedenis met een zeer selectieve belangstelling voor de 19de eeuw, een beoefening van een

esthetica die nog steeds wanhopig zoekt naar kunstwerken van eeuwige schoonheid en blijvende waarde. Dat de Cuypersinrichting van de Sint-Servaas wel eens een onschatbaar document zou kunnen zijn van de 19de-eeuwse restauratie- en liturgieopvattingen realiseert men zich blijkbaar onvoldoende.

ALTERNATIEF TROOST

Het in het rapport geboden alternatief, een raamplan van de oud-directeur van de Maastrichtse academie, A. Troost, moet noodzakelijkerwijs vaag blijven. Aanvaarding van dit plan op vage, onberedeneerde esthetische gronden maakt de gehele inrichting vogelvrij. Immers tegenover de 'ruimtelijke agresie' van Cuypers komt dan de kerkruimte als 'de unieke maquette-op-ware-grootte', waarin 'kleuren, tonaliteiten, maatgevingen van deelgebieden, in proeven worden aangebracht'. Een vrijbrief voor de restaurateurs!

MISKENDE OPDRACHTGEVERS

Als twee draden lopen door het tweedelige rapport de klachten over het (vermeende) gebrek aan eenheid binnen de uitmonstering en de onvolkomenheid dat deze in liturgisch opzicht geen uiting geeft aan de 'hoop en verwachting vanuit het Paasevangelie'. Van een samenhang is wel degelijk sprake, maar hoewel de twee punten van kritiek de hoekstenen vormen voor een onverbidde afwijzen van Cuypers, hebben de rapporteurs niet echt gepoogd het onderliggende decoratieprogramma te achterhalen. Men heeft het simpelweg gehouden op een puur ontkennen van de resultaten uit eerdere studies – zoals naar buiten gebracht tijdens het symposium over de geschilderde uitmonstering in 1979 – die vrijwel zonder uitzondering concludeerden tot het bestaan van een 'Gesamtkunstwerk'. Aanvullend onderzoek werd door de rapporteurs op dit gebied niet verricht. Schrijvend in deze is vooral het verzuim om de stukken betreffende de 19de-eeuwse restauratie uit het parochiearchief te raadplegen, dat een schat aan informatie bevat. Helemaal opmerkelijk mag heten dat, waar de deken voor zichzelf een belangrijke inbreng opeist bij de tegenwoordige gang van zaken, men in genen dele zich verdiept heeft in de mogelijke betekenis van zijn voorgangers! Juist dezen waren het, die het programma achter de toenmalige uitmonstering bedacht hebben, welke vervolgens in overleg met Cuypers werd uitgewerkt. Dat geldt zowel voor diens eerste (versierings)campagne ten tijde van pastoor-deken P.W.H. Schijven (1855-1868) als voor de tweede, grote restauratie onder het bewind van pastoor-deken F.X. Rutten (1868-1893) – die hoogstpersoonlijk deze campagne op touw zette – en zijn opvolger, L.H. Sevriens (1893-1911). De fictie, als zou Cuypers de kerk twee keer een beurt gegeven hebben, omdat hij de eerste uitmonstering achteraf als een wanproduct beschouwde, mag hiermee afgedaan hebben. Een nieuwe opdrachtgever, deken Rutten, bracht nieuwe verlangens en vooral andere liturgische opvattingen. Bovendien

werd de kerk door beleidsfouten tijdens de eerste campagne pas na 1868 ook in technische, constructieve zin gerestaureerd, waardoor al het schilderwerk moest worden vernieuwd. Bespottelijk is dan ook de stelling van de rapporteurs dat, had Cuypers daartoe de gelegenheid gekregen, hij vast ook zijn tweede concept zou hebben overgedaan, zo mislukt als zij dit werk achten. Reden te meer waarom het volgens hen best uit zijn oeuvre mag verdwijnen.

TRIOMFERENDE KERK

Op de figuur van Mgr F.X. Rutten, auctor intellectualis van het programma van de huidige inrichting, zijn we eerder ingegaan in het Heemschutnummer van maart 1983. Deze 'ultramontaan' van het zuiverste water (strijdbare en fel pausgezinde katholiek) liet in de oostpartij van de kerk een zeer inge-

Kapel met altaar van de H. Antonius van Padua, bestemd voor de door deken Rutten in 1874 opgerichte R.K. militairenvereniging. Architectuur, beeldhouw- en schilderkunst vertonen gotische motieven die samen één geheel vormen.

nieuw concept uitvoeren volgens het thema van Christus' lijden, kruisdood en verrijzenis. De uitvoering daarvan bleef niet beperkt tot het hoofdaltaar op het koor en de kapellen van het H.Sacrament, het H.Hart (onvoltooid gebleven) en het H.Aansijn met de daarbij behorende schilderijen van het Laatste Avondmaal en het Eucharistisch Hart van Jezus, maar omvatte zelfs het sjabloonwerk op de transeptwanden: zowel de hertjes, als de korenaren en de duiven zijn symbolen van het H.Sacrament! Dit hele schema van Eucharistie en verlossing werd in die dagen samengevat onder de noemer van 'Triomferende Kerk', als verwijzing naar Christus' overwinning op de dood, welke centraal staat in het paasgebeuren. Alzodanig kan ook nauwelijks beweerd worden dat de huidige uitmonstering geen uiting geeft aan de hoop en verwachting vanuit het Paasmysterie. Het schema van de Triomferende Kerk, dat teruggevoerd kan worden op het fameuse werk van Cuypers' zwager, J.A.Alberdingk Thijm, De Heilige Linie (1858), hield tevens een strict hiërarchische, verticale indeling van de muren in: zo mocht men gelijkvloers geen schilderijen van heiligen etc. aanbrengen, omdat zulk een laag-bij-de-gronds

niveau niet paste bij het verheven karakter van de afbeeldingen. De begane grond was de ruimte voor de stervelingen – de Strijdende Kerk – terwijl de verheven hoogte het gebied was voor de heiligenbeelden, schilderijen en glas-in-lood ramen: de Overwinende Kerk. Nu dit alles door de rapporteurs niet onderzocht en derhalve niet onderkend werd, wordt de hoge plaatsing van de voorstellingen afgedaan als 'ruimteverstoring' en zichzelf als 'architectuurvreemde elementen'. Reden waarom zij zouden moeten verdwijnen.

STRIJDENDE KERK

Aansluitend op de Triomferende Kerk in de oostpartij werd onder Rutten's opvolger, pastoor-deken Sevriens, in het schip op eveneens vernuftige wijze vorm gegeven aan de Strijdende Kerk, waar de gelovigen zoals Thijm dat zo fraai formuleerde 'zich door des waerelds woelige golven trachten heen te werken'. Voor de nadere uitwerking van dit thema knoopte men aan bij de betekenis van de kerk als kathedraal van Neêrlands eerste bisschop, de apostel van Maastricht, St.Servatus. Aanduidingen van het monument als 'Onze grijze St.-Servatiusdom' of 'Neêrlands oudste kathedraal' treft men in overvloed aan in de St.-Servatiusklok, kerkelijk weekblad voor Maastricht, dat in 1868 – het jaar waarin Rutten als deken naar Maastricht kwam – voor het eerst uitgegeven werd. Daarbij kan aangetekend worden dat deze periodiek in veel gevallen de sleutel biedt tot de 19de-eeuwse uitmonstering, maar niettemin door geen van de opstellers van de beide restauratierapporten geraadpleegd werd. Aldus kreeg het schip met zijn nadien verguisde schijn-triforium en rankenschilderingen het aanzien van een gotische kathedraal als verwijzing naar de bisschopskerk, die zij eens geweest zou zijn. Gesticht in een periode, waarin de kerk in Nederland daadwerkelijk strijdend was, de gebieden rondom Maastricht geleidelijk gekerstend werden – verhalen die men iedere jaargang weer in de St.-Servatiusklok terugvindt – werd zij tot metafoor van de Strijdende Kerk.

ALTERNATIEF VOOR LITURGIE

Het hierboven aangegeven verschil tussen de uitmonstering van schip en oostpartij wordt in het rapport 'Ruimte voor Liturgie' – hoewel thematisch niet onderkend! – vertaald als een onwerkbaar scheiding van de kerk in een profaan en een sacraal gedeelte. Niet alleen het duidelijke verschil in beschildering van de beide delen – tevens het resultaat van een andere mate van vervuiling en het effect van de witgepleisterde koortravee – maar ook de onpraktische hoogte van het door Cuypers gereconstrueerde kanunnikenkoor met het daaronder gelegen stelsel aan crypten, wordt als belemmerend ten aanzien van de moderne liturgie ervaren. Er is dan ook serieus voorgesteld om het 'bestaande sanctuarium' (= koor met crypten) af te breken of op zijn minst te verlagen. Voorts dient er een beschildering te komen, die dat volstrekt ach-

De preekstoel van St. Servaes uit 1868, harmonisch opgenomen in de aangepaste omgeving van 1868.

terhaalde – weliswaar historisch van oudsher toegepaste – onderscheid tussen elementen als het schip, het transept, de kapellen en het koor wegwerkt. En inderdaad, het bijgevoegde, zonder meer interessante ontwerp van professor A. Troost moet van het interieur één plastisch geheel maken, waarin symmetrie of een identieke behandeling van gelijkwaardige onderdelen, zoals zuilen, kolonnetten, de lichtbeuk etc., doelbewust achterwege is gelaten. Alle pastorale afwegingen ten spijt, dringt zich wel steeds weer de vraag op hoe het komt dat de liturgie geen hinder ondervindt van de 19de eeuwse schilderijen in andere 'Cuypers'-kerken, zoals de O.L. Vrouwe te Zwolle, de Sint-Elisabeth te Grave en de abdijkerk van Rolduc. Van de laatste weet een der rapporteurs simpelweg te vertellen, dat hier 'terecht' Cuypers' werk behouden blijft, daar het overduidelijk veel kunstzinniger is. Subjectiviteit par excellence! Terwijl de liturgisten keer op keer het centraal stellen van het toekomstige parochiealtaar als een absoluut vereiste opvoeren, is het toch vreemd dat geen van hen wijst op een al vaker genoemd alternatief voor het hoofdaltaar op het hoge koor: **het wederoprichten van een altaar op het graf van St. Servaes**. Onderzoek heeft uitgewezen dat vermoedelijk al vanaf de kerkwijding in 1039 tot de afbraak van het kanunnikenkoor in 1812 op de grafkamer en de kleine crypte – beide gelegen 'onder' het schip – een altaar heeft gestaan, gewijd aan het H. Kruis en St. Servaes. Dit volksaltaar stond in het schip, zodat het goed bereikbaar was

voor de 'gewone' gelovigen. Reconstructie van het meubel zou zowel de liturgie, als de religie en de historie recht doen. De liturgisten verwerven zo hun fel begeerde centrum, waaromheen de gemeenschap voor de Woord- en Sacramentdienst kan samenkomen, terwijl het gebruik van het 'onpraktisch' hoge koor en transeptarmen aan weerszijden, zoals men dat zelf al aangeeft, beperkt kan worden tot bijzondere, c.q. grootschalige aangelegenheden. Op deze wijze verkrijgt men een dubbelkerige kerk, welk concept in diverse Duitse kerken met succes is toegepast. Voeg aan dit alles de inrichting van een dagkapel voor de dagelijkse Eucharistieviering aan de pandhof toe, en men kan stellen dat óók met het behoud van Cuypers' uitmonstering de St. Servaaskerk de moderne liturgie alle ruimte geeft. Tot slot mag bij de rapporten nog een kanttekening geplaatst worden: de monumentenwet laat dan wel onverbloemd de inspraak van de liturgie bij het restaureren van kerken toe, maar heeft nooit bedoeld een pretekst te bieden – net zomin overigens als de Constitutie over de H. Liturgie (zie art. 123) uit 1964, waar men zich voortdurend op beroept! – voor het vernietigen van waardevol cultuuroed. En dat

het daar bij de St.-Servaaskerk om gaat in weerwil van al het puur gevoelsmatige drijven tegen Cuypers, kan kennelijk niet vaak genoeg gezegd worden.

Bronnen:

Restauratie Sint-Servaaskerk Maastricht, Herzien restauratieplan, Maastricht 1983.

Ruimte voor Liturgie, s.l., s.a. (Maastricht, 1983)

Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht, Parochiearchief St. Servaes: met name de inv. nrs: 96 (Registrum Pastorale), 396 (Stukken betreffende de herstellingswerkzaamheden o.l.v. P.J.H. Cuypers), 397 (Kasboek, opgemaakt door F.X. Rutten, t.b.v. de inrichting van de kapellen van het H. Hart en het H. Aanschijs, e.a.), 486-499 (De St.-Servatiusklok van 1868 tot 1912).

Voor 19de-eeuwse liturgie en symboliek:

H.J.M. Evers, pastoor van Helvoirt, Onze kerken, over kerkgebouw, kerkmeubelen, kerkgereide, kerkversiering enz., 's-Bosch-Zwolle, 1887. Symposium, de geschilderde uitmonstering van de St. Servaaskerk Maastricht 28 en 29 juni, s.l., s.a. (Maastricht, 1980).

Glas-in-lood raam in de noordgevel van het noordtransept, in 1874 geschonken door Petrus Regout. Foto's Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

